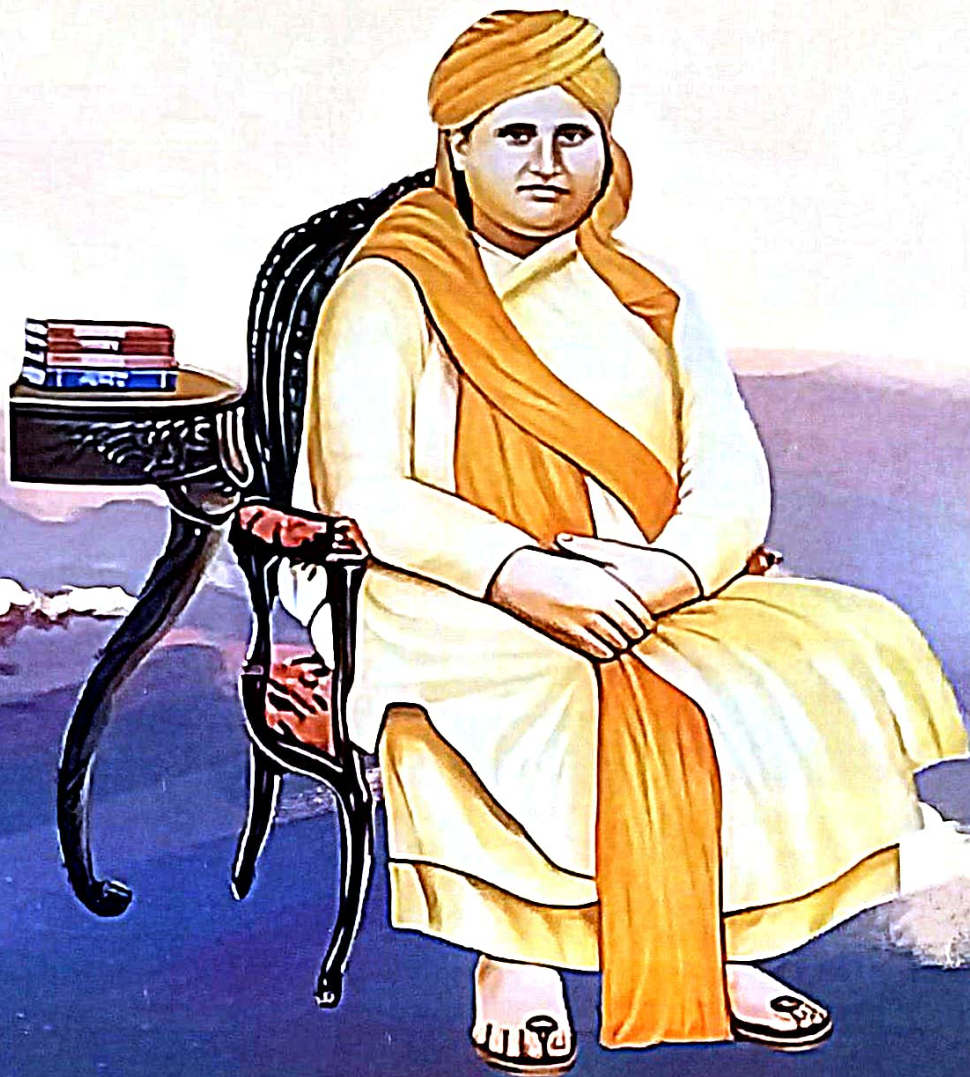

ISSN – 2347-7075
Impact Factor– 8.141

International Journal of Advance and Applied Research

Special Issue On

“Relevance of Swami Dayanand Saraswati & Indian Nationalism”

January- February 2025
Volume-6 Issue-7

Executive Editors
Dr. Priti D. Pohekar
Dr. T. B. Puri

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)

*A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed
Journal*

ISSN - 2347-7075

Impact Factor- 8.141

January- 2025

Volume-6

Issue-7

Part - A

Published by:

Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

Website: <https://ijaar.co.in>

Submit Your Research Paper on Email

Regular Issue: editor@ijaar.co.in

For Publication Call On - 8624946865

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
30	प्रा.डॉ. गंगणे अमोल	आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकांचे हैदराबाद (मराठवाडा) मुक्ती संग्रामातील योगदान	125 - 129
31	प्रा.डॉ.आगे श्यामसुंदर आसाराम	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार व कार्य	130 - 133
32	प्रा.डॉ.मुंडे सिद्धेश्वर महादेव	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	134 - 137
33	प्रा.नंदू रामभाऊ जगदाळे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षण, सामाजिक व राजनीतिक विचारांचे अध्ययन	138 - 141
34	रासवे दिनकर सुदामराव	स्वामी दयानंदांचा राष्ट्रवाद	142 - 144
35	डॉ. एस. जी. निगळ	वेदमहर्षी स्वामी दयानंद : धार्मिक विचार आणि कार्य	145 - 149
36	प्रा. गौतम गायकवाड	स्वामी दयानंद सरस्वती यांची ईश्वर संकल्पना	150 - 154
37	डॉ. वानखेडे उमाकांत ज्ञानोबा	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे आर्य समाजाचे तत्त्वज्ञान	155 - 157
38	डॉ. सखाराम मारुती वांदरे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार	158 - 162
39	डॉ. रमेश एकनाथ भारुडकर	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	163 - 167
40	कडूबाळ आसाराम काळे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे आर्य समाज कार्य व सुधार दृष्टिकोन	168 - 170
41	डॉ. रोहिणी अंकुश	स्वामी दयानंद सरस्वती व महिला सबलीकरण	171 - 173
42	डॉ. जे. बी. कांगणे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षण विषयक विचार	174 - 177
43	डॉ. अरूण पेंटावार	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय तत्त्वज्ञान	178 - 182
44	डॉ. कुलकर्णी उमाकांत जयवंतराव	स्वामी दयानंद सरस्वती व आर्यसमाज	183 - 186
45	डॉ. वाळके अरुणा बाबासाहेब	दयानंद सरस्वती आणि महिला : एक दृष्टिक्षेप	187 - 190
46	डॉ. संजय नारायणराव राठोड	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	191 - 193
47	डॉ.जिजाराम श्रीकृष्ण बागल	स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राष्ट्रवादी विचारांचा एक अभ्यास	194 - 196
48	डॉ.डी.एस.पटवारी	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	197 - 200
49	डॉ. मोरे मंचक रंगनाथराव	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शासन व राज्याच्या कार्याविषयी विचार	201 - 205
50	डॉ. विजय संबेटवाड	स्वामी दयानंद सरस्वती आणि आर्य समाज	206 - 209

स्वामी दयानंदांचा राष्ट्रवाद

रासवे दिनकर सुदामराव

राज्यशास विभागप्रमुख

व्यंकटेश महाजन महाविद्यालय, धाराशिव

Corresponding Author - रासवे दिनकर सुदामराव

DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना :

आधुनिक काळात राष्ट्र या संकल्पनेला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या संकल्पनेत प्रामुख्याने भूप्रदेश, भाषा, संस्कृती, लोकसमुह हे घटक महत्त्वाचे असतात. या सर्व गोष्टी भारतात असूनही खऱ्या अर्थाने भारतीय राष्ट्र निर्माण होऊ शकले नाही. छोटी-छोटी राज्ये निर्माण होऊन आपसात लढत राहिली. याचा फायदा वेगवेगळ्या परकीय सत्तांनी येवून भारतावर राज्य केले आणि भारताला गुलामगिरीत जखडून टाकले. एकोणिसाव्या शतकात भारतात जनजागृती निर्माण झाली आणि अनेक समाजसुधारकांनी स्वातंत्र्यसेनानींनी या ऱ्हासाची कारणे शोधण्याचा व ती दूर करून बलशाली राष्ट्र निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. अशा व्यक्तींमध्ये महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे व अग्रगण्य आहे. स्वामीजींच्या विचारात व लिखानात, स्वराज्य या शब्दाचा वारंवार उल्लेख होतो. त्यांच्या सत्यार्थप्रकाश या लिखानात स्वदेशी राज्य असणे हेच सर्वात श्रेष्ठ व उत्तम आहे आणि तेच सुखदायक आहे.

महर्षी दयानंदांच्या विचारात राष्ट्रभक्तीची अपार भावना होती असे दिसते. ज्या महापुरुषांनी देशासाठी महान त्याग केला. त्यांच्याबद्दल स्वामीजींच्या मनात अत्यंत आदर होता. महाराणा

प्रताप यांच्याबद्दल भक्तीभावनेची झलक 'सत्यार्थप्रकाश'च्या भूमिकेत दिसते. स्वामीजींना स्वराज्याची आवश्यकता तीव्रतेने जाणवत होती. स्वराज्याविषयीची त्यांची तळमळ पदोपदी दिसून येते. दिवाण अलखधारी यांनी स्वामीजी आणि गव्हर्नर जनरलचे एजंट कर्नल ब्रुक यांच्यातील संवाद नमुद केला आहे. ब्रुक यांनी स्वामीजींना इंग्रजी राज्याच्या फायद्याचे वर्णन आपल्या भाषणात करण्यास सुचविले. तेव्हा स्वामीजी म्हणाले, "इंग्रजांचे राज्य टिकावे अशी मी प्रार्थना कदापी करणार नाही. याउलट इंग्रजांचे राज्य लवकरात लवकर संपुष्टात येवो, अशी प्रार्थना मी ईश्वराजवळ करतो." या विधानावरून स्वामीजींचा परखडपणा व धाडस आणि स्वराज्याविषयी असीम तळमळ आपणास जाणवते.

उद्देश :

- 1) स्वामी दयानंदांचे समग्र विचार जाणून घेणे.
- 2) स्वामी दयानंदांच्या विचारांची प्रासंगिकता तपासणे.
- 3) दयानंदांचा राष्ट्रवाद सविस्तर जाणून घेणे.
- 4) दयानंदांचा बुद्धिप्रामाण्यवाद व त्यांच्या विचारातील परखडपणा वाचकांसमोर मांडणे.

गृहीतके :

- 1) भारतीयांमध्ये प्रखर राष्ट्रवाद निर्माण करणे हे दयानंदांच्या विचाराचे प्रमुख ध्येय आहे.
- 2) भारतीयांमध्ये स्वत्वाची जाणिव तसेच आपल्या हक्कांविषयी जाणिव निर्माण करणे.
- 3) स्वामीजींचे विचार आजच्या काळातील परस्पर विरोधी भावना ठेवणाऱ्यांच्या विरोधात जाणारे आहेत.
- 4) भारतीयांमध्ये राष्ट्रवाद निर्माण करण्यासाठी परस्परांतील हेवेदावे, मतमतांतरे दूर होण्यास हे विचार उपयुक्त आहेत.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत विषयाच्या अभ्यासासाठी विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यास पुरक ठरतो तसेच तथ्य संकलनासाठी वर्तमानपत्रे, संदर्भग्रंथ, मासिके, त्रैमासिके याचा उपयोग करण्यात आला. तसेच प्रस्तुत शोध लेखासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब देखील करण्यात आला आहे.

विषय मांडणी/विषय विश्लेषण :

दयानंद सरस्वती आणि त्यांचे समकालीन सुधारक राजा राममोहन रॉय, म.फुले इत्यादी समाजसुधारक यांच्या विचारातील फरक प्रकर्षाने लक्षात येतो. तत्कालीन विचारक काही प्रमाणात इंग्रजी शासनाचे समर्थक होते व ब्रिटीश शासनाला किंवा सत्तेला ईश्वरी वरदान मानत असत. त्यामुळे त्यांच्यात व इतर समाजसुधारक यांच्यात मतभेद निर्माण झालेले होते. महर्षी दयानंद सरस्वती नुसतेच भावुक नव्हते तर ते कठोर बुद्धीवादी व द्रष्टेही होते. दास्यत्व किंवा पारतंत्र्य हे केवळ शरीराशी नव्हे तर मनाशीही संबंधीत असते. भारतीयांचे दास्यत्व

इंग्रजांच्या आगमनापूर्वीपासूनच चालत आलेले होते. स्वामी दयानंद यांनी भारतीय राष्ट्रवादाचा पाया वेदांवर ठेवला. त्यांचा विश्वास होता की भारतीय समाजाने वेदधर्म स्विकारल्यास तो, पुन्हा एकत्र येईल आणि बलशाली बनेल, त्यांच्यामते वेद हे ज्ञानाचे सर्वोच्च स्रोत आहेत. आणि भारतीयांनी त्यांच्याकडे परत जावे.

स्वामी दयानंद हे "स्वराज्य" शब्द वापरणारे पहिले भारतीय विचारवंत होते. त्यांच्यामते भारताने ब्रिटीश सत्तेखाली राहू नये आणि आत्मनिर्भर व्हावे. त्यांनी इंग्रजी शिक्षण प्रणाली, धर्मांतर आणि विदेशी संस्कृतीच्या प्रभावाचा विरोध केला. दयानंदांनी हिंदी भाषेला राष्ट्रीय एकात्मतेचे साधन मानले. त्यांना वाटत होते की, भारताच्या विविध प्रांतांमध्ये हिंदी भाषा राष्ट्रीय संवादाचे माध्यम असावे. त्यामुळे भारतीय संस्कृती विचारांची देवाण-घेवाण होवून राष्ट्रवाद दृढ होईल. अशातच एकोणिसाव्या शतकात भारताच्या दास्यत्वात भर घालणारे एक घटना उद्भवली. पाश्चात्यांनी विज्ञानात खूपच प्रगती केली. विज्ञानाचे चमत्कार भारतातही आले. पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये विज्ञानाने स्वातंत्र्याचा उद्घोष केला. अंधश्रद्धांना मुठमाती दिली. पोपच्या सत्तेला झुगारून लावले. मात्र भारतात या उलट परिस्थिती निर्माण झाली. आगगाडी बिनतारी यंत्र, विमान वगैरे शोध पाहून हिंदूंना आपली भूतकाळातील महानता नगण्य वाटू लागली. त्यातून भारतीयांचे मानसिक दौर्बल्य अधिकाधिक वाढतच गेले.

पारतंत्र्याची कारणमीमांसा करताना स्वामिजींनी आपसातील फुट आणि यादवीकडे प्रामुख्याने लक्ष वेधले. महाभारताचे उदाहरण देवून ते म्हणतात, जेथे भावा-भावामध्ये युद्ध होतात. तेथे प्रगतीची आशा तरी कशी करता येईल. कारण यातून खूप मोठ्या प्रमाणात मनुष्यहानी, वित्तहानी आणि प्रजेचे आतोनात नुकसान झाले. लहान-लहान राज्ये

फुटून वेगळी झाली. त्यातून कालांतराने देशावर गुलामगिरीचे संकट कोसळले. त्यांच्यामते शारीरिक गुलामगिरीच्या आधी मानसिक गुलामगिरी सुरू होते. हे दयानंदांनी ओळखले होते. मानसिक दास्य नाहीसे होताच सर्व प्रकारचे दास्य आपोआच नष्ट होते. म्हणून त्यांनी मानसिक दास्यत्व अधिक भयंकर असल्याचे त्यांनी सामान्य जनतेला पटवून सांगितले. त्यासाठी त्यांनी गुरू गोविंदसिंह, महाराणा प्रताप, छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या सारख्या शूरवीरांना स्वतंत्र भारत कधीच विसरू शकत नाही.

आधुनिक काळात महर्षी दयानंदांनी या दोषांच्या मुळावर प्रहार केला. दयानंदांनी भारतीय समाजातील अनेक कुप्रथा जसे की, जातीव्यवस्था, बालविवाह, सतीप्रथा आणि अंधश्रद्धा यांचा विरोध केला. त्यांना वाटत होते की, एका प्रबुद्ध समाजाशिवाय बलशाली राष्ट्र निर्माण होऊ शकत नाही तसेच ते शुद्धीवादी चळवळीचे प्रवर्तक होते. ज्यामध्ये त्यांनी हिंदू धर्माचा प्रचार केला आणि परधर्मात गेलेल्या लोकांना परत आणण्यासाठी प्रयत्न केले. यामुळे भारतात धार्मिक एकता वाढेल आणि राष्ट्रवाद बळकट होईल असा त्यांचा विश्वास होता.

निष्कर्ष :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राष्ट्रवादावरील विचार भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यासाठी प्रेरणादायक ठरले त्यांनी वेदाधारीत शिक्षण, स्वदेशी विचार, स्वराज्य, हिंदी भाषा आणि सामाजिक सुधारणा यांचा पुरस्कार करून भारतीय राष्ट्रवादाची भक्कम पायाभरणी केली. त्यामुळे त्यांचे योगदान भारतीय इतिहासात महत्त्वाचे आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या “स्वराज्य” या संकल्पनेने लोकमान्य टिळक,

महात्मा गांधी आणि अन्य स्वातंत्र्य सैनिकांना प्रेरणा दिली. त्यांची शिकवण भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला बौद्धिक आधार ठरली. आर्य समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी भारतीय समाज सुधारणा आणि त्याला नवीन दिशा दिली. या चळवळीने भारतीयांमध्ये राष्ट्रभक्ती आणि आत्मसन्मान जागृत केला. तसेच त्यांनी भारतीयांना स्वदेशी वस्तू वापरण्यास आणि परदेशी संस्कृतीचा त्याग करण्यास सांगितले हा विचार पुढे स्वदेशी चळवळीच्या माध्यमातून महात्म गांधींनी पुढे नेला. एकंदरीत भारतीयांमध्ये राष्ट्रवादाची भावना सतत जागृत ठेवण्यासाठी स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार अत्यंत मौलिक ठरले आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची :

- 1) श्रीपाद जोशी : समग्र क्रांतीचे अग्रदूत महर्षि दयानंद सरस्वती, हिंदू स्वाभिमान प्रतिष्ठान, रहाटणी पिंपरी पुणे-2021
- 2) स्वामी सम्यक क्रांतिवेश : सम्यक विचारगुच्छ व जीवन प्रवास, महाजन ब्रदर्स, सदाशिव पेठ, बादशाही लेन, टिळक स्मारक मंदिरामागे, पुणे-2017
- 3) प्रो.डॉ.भवानीलाल भारतीय : महर्षि दयानंद सरस्वती का पुणे प्रवास, आर्य समाज पिंपरी, महर्षि दयानंद मार्ग पुणे-2002
- 4) बंसीधर : आर्य समाज और महाराजा सयाजीराव गायकवाड, श्री.सयाजी प्रतिष्ठान, महाराजा सयाजीराव विश्वविद्यालय, बडौदा, गुजरात-2022
- 5) लाला लाजपत राय : महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती और उनका काम, रवि प्रिंटिंग प्रेस, जबलपूर-1928